

Korzenszky Miklós Richárd

KASSAI ISTVÁN 1629-I ÉNEKGYŰJTEMÉNYE

(Két Balassi-variáns)

A győri Bencés Székház könyvtárának régi anyagát rendezve egy olyan könyvecske került elő, amely megérdemli, hogy figyelmet fordítsunk rá. Egy 8 × 11 cm-es nyomtatványról van szó, amelynek hiányzó első lapját kéziratos címlappal pótolták:

NOVI TESTAMENTI AEDITIO POSTREMA

Per. Des. Erasmum Roterodamu(m)

una cum canonibus Diui Eusebij.

Basiliae

In Officina Frobeniana. A. D. M. D. XXX.

A fekete kötéstábla valószínűleg a XVII. század elejéről származik. Bőrrel bevont fa; a kötést egykor rézkapcsok fogták össze. Alig olvasható a kötéstábla felső részén a bőrbe nyomott NOVUM szó, a hátsó táblán felül a TESTAMENTUM szó betűzhető ki. Az alsó szegevény a következő betűk látszanak: ST KA.

A nyomtatványhoz a kötet elején 23, a végén pedig 31 számozatlan, részben üres, részben kézzel írt levél van fűzve. A kötet metszésének egységes mintája bizonyítja, hogy a toldalékok már szervesen beleilleszkednek ebbe a kötésbe. Egy bejegyzés pedig támpontul szolgál a kötés idejének meghatározásához: 1629 körülínek kell tartanunk.

A nyomtatvány elé kötött levelek nagyrészt üresek. Az első oldalon Epiktétosz néhány sorát olvashatjuk:

Epictetus Cap. 11. Nunquam de ulla re diceris, perdidisti hanc, sed redidi: filiulus obiit — reditus est, praedium est ereptum — an non id quod est reditu(m). At malus est qui eripuit: quid id tua refert, per que(m) repetierit is, qui dederat; sed quandiu concesserit tanquam alienu(m) id curato, ut cauponam viator.

A második levél a oldalán: Textus ex Propheta Amos. Cap. VIII. 11. Imé el jönnek az napok, úgymond az Úr: es éhségetboczátok az földre, nem az kinyer ehségit: sem az víz szomnyuságát, hanem az Ur igije hallásá(nak) Es megh indul(nak) az tengertől fogva az tengerigh, es Eszaktól fogva Nap keletigh: kerengenek keresuen az Ur igeit es ne(m) talállyak. Azon az napon el fogyatkoz(nak) az Szép Szüzek, es az iffiak, az szomnyusagh miat. Hic Finis.

Ez a bibliai idézet más kéz írása, míg a címlap és az első Epiktétosz-részlet, majd a 22. levél b oldalán található Epiktétosz-idézetek ugyanattól a kéztől valók.

22. levél b: Epictetus. Cap. 38. Quemadmodu(m) in ambulando caues, ne clavum calces, pedem ne distorqueas; sic in degenda uita caue, ne gubernatrice(m) actionu(m), mente(m) tuam, laedas quod si in re anaquaque observabimus — omnia cautiús aggredimur. Cap. 33. Si quis tibi nuntiavit quidam tibi maledicere: ne refuta, quae dicta sunt, sed responde: eum nescisse caetera tua vitia, na(m) alioquin non illa sola fuisse dicturum.

A 23. levél a oldala a már ismertetett címlap. Maga nyomtatvány az a2 levéllel kezdődik: „Des. Erasmus Roterodamus pio lectori S. D.”

Ugyanezen oldal alján néhány sornyi kéziratos jegyzetet leragasztottak, rajta pedig a pécsi jezsuita kollégium könyvtárájának bejegyzése olvasható: *Cat. Colleg. S. J. Quinque Eccl. inscriptus A 1732*

A b5-tel jelzett oldalon ismét leragasztott szöveget találunk. Az új possesszort talán már zavaró vagy nem érdeklő jegyzetet lefedő papírcsík számunkra rendkívül lényeges adatokat őriz:

Ex libris Stephani Cassaj, permutatus a Michaele Makaio. A. D. 1629. Ap. 2.

A könyvecskében van még néhány leragasztott széljegyzet, de van több el nem fedett bejegyzés is. Az s7 levél második oldalán régi jegyzeteket letakaró papírcsíkra újra Epiktétosz-idézet került:

Epictetus. Cap. 34. Si qua(m), quae vires tuas superat, indueris tum iam indecore geres: tu eam qua(m) sustinere possis, negliges.

A nyomtatott szöveg mögé fűzött levelek többnyire énekszövegeket tartalmaznak. Az énekek sorrendje a következő:

1. 3a Latod Isten szíveinket (5 vsz.)
2. 3b Immaron az nap fel iöuen (5 vsz.)
3. 3b— 4b Felseges I(ste)n me(n)nek feld(ne)k ura (10 vsz.)
4. 5a— 5b Emlekezzel megh az te szolgadnak mondot (8 vsz.)
5. 5b— 6a Iteletet es igassagot czeleköttem (10 vsz.)
6. 6a— 6b Vilagosságoknak Szent Attia (5 vsz.)
7. 6b— 7a Magasztalliuik köresztienek (6 vsz.)
8. 7a— 8a Könieregiwnk mindnaia(n) az Uristen(n)ek (7 vsz.)
9. 8a— 9b Oh Izrael szerető nepem (17 vsz.)
10. 9b—12a Mennek feldnek diczőseges kirallia (29 vsz.)
11. 12b—13a Örök Isten figielmezzel az en segitsegemre (8 vsz.)
12. 13a—15a Lattia uilagh dolgat I(ste)n es forgattia (23 vsz.)
13. 15a—16a Siralmos iaij szoual I(ste)nömhez kialtok (12 vsz.)
14. 16a—16b Kegielmes Isten kinek kezebe(n) eletemet attam (8 vsz.)
15. 17a—17b Fölseges I(ste)n hozdad kialtu(n)k nagi keserwsege (12 vsz.)
16. 17b—18a Jer emleközzünk körösztie(n) nepek (9 vsz.)
17. 18a—18b Diczertessek Ura(m) örek sz(ent) neued (11 vsz.)
18. 19a Jo az eggiesegben es szép bekesegbe(n) 7 vsz.
19. 19b—20a Adgi mar czendesseget (8 vsz.)
20. 20a Tsak te ben(n)ed Ura(m) I(ste)n uagio(n) bisodalmu(n)k (5 vsz.)
21. 20b—21a Halgasd megh mostan fel(seges) Isten (9 vsz.)
22. 21a—22a Diczertessel Atia I(ste)n menni egbe(n) (13 vsz.)
23. 22a—23a Serkeni fel en lelköm (10 vsz.)
24. 23a—23b Forrasra ki uiszem feiem (12 vsz.)
25. 23b—24b Az Izraelnek nepe rege(n)ten (10 vsz.)
26. 24b Tsak te hozdad Sz(ent) Atia(n)k mi kialtu(n)k (1 vsz.)

A másoló itt abbahagyta az írást. Bár díszes kezdőbetűje van az utolsó versnek is, csak az első versszakot olvashatjuk. A lap nincs kitöltve.

A következő oldalon más tintával írt szöveget olvasunk, ugyanattól a kéztől, amely a kötet elején található bibliai idézetet írta:

Apoc. 20 3. És látek szekeket, es le ülének azokra es itelet adatek azok(na)k: es azok lelkeit, a'kiknek fejeket vötték az Jesus bizonyág tételiert, es az Isten ugeiert, es az kik nem imatták az fene vadot sem annak képét, se nem vötték annak bélyegit, az ő homlokokra vagy kezekre, es élének es országának az Xtussal ezer esztendeigh. Az tőb halottak nem éltek, míg ne(m) be telnek az ezer esztendők. Ez az első fel tamadás.

Őt teljesen üres levél következik, majd az utolsó levél a oldalán ezeket a sorokat találjuk, annak a kéznek az írásával, amelytől az Epiktétosz-idézetek származnak:

Röuid it az gyönyörwsegh
De örök az keserwsegh.
Hamar el fogy az faratsagh
De megh marad az boldogsagh.
Igön sokan hiuattatnak
De keuesen ualasztatnak
minnyaia(n) iutalmaztatnak.

Ugyanezen az oldalon van még a következő is:

Az gyönyörwsegh tart csak
kis korigh
Az gyötrő kin marad
mindenkorigh
Sz(ent) Atya ez uilagh diczősege
igy mulik

A b oldalon ugyanennek a kéznek jegyzetei vannak: Laudate D(ominu)m om(ne)s gentes — Pal ap(osto)l a' Galatia belieket balgatagok(na)k eszteleeneknek mo(n)gia Cap. 3. 1. azt mo(n)gia hogi w ollian mint az Galatia beliek.

Majd néhány rövid latin bibliai idézettel véget érnek a bejegyzések. Egy-egy Vulgata- és Erasmus-féle szöveget hasonlít össze: qui creavit illu(m) Vulgata qui condidit ipsu(m) Eras(mus). principium qui et loquor uobis Vulgata Id quod a principio dico uobis Inprimis qui et loquor uobis Erasmus.

A következő adatok nyújtanak segítséget, hogy a kötet eredetét föltárjuk: 1530 — a nyomtatvány megjelenése; 1629 — Stephanus Cassai ex libris-e; a kötetáblán látható ST KA betűk, amelyeknek feloldása nagyon valószínű, hogy *Stephanus Kassai*. 1732 — ekkor írják be a könyvet a pécsi jezsuita kollégium könyvtárának katalógusába. Jelenleg a győri Bencés Székház könyvtárának tulajdona.

A győri bencés könyvtár anyagának legértékesebb része az 1627-ben alapított győri jezsuita kollégium könyveinek egy töredéke. A jezsuita rendet II. József 1773-ban feloszlatta: a győri kollégium is megszűnt. A jezsuita intézet jogutóda a győri Királyi Akadémia lett, amely 1785-ben Pécsre költözött. A tanári kar kérte, hogy az előadásokhoz szükséges könyveket magukkal vihessék. Ekkor indult meg a gazdag győri jezsuita könyvtár anyagának szétszóródása. „Győr megye rendjei 1790. március 1—2—3-án tartott ülésükön a többi között tiltakoztak az ellen, hogy a jezsuiták könyvtára Pestre kerüljön. Tiltakozásukat azzal okolták meg, hogy sürgetni fogják az akadémiának Győrré való visszahozását s azon esetben a győri akadémia tanárainak is szükségük lesz a könyvtárra.”¹

A rendek kívánsága teljesült, és „az akadémiának Győrré költözésekor vele jöttek az összes akadémiai jegyzőkönyvek, az összes akadémiai ügyiratok”.² A tanárok magukkal hozták a Győrből Pécsre szállított könyveket. Nagyon valószínű, hogy ezzel az anyaggal együtt került Győrbe, a volt jezsuita könyvtárba, a pécsi jezsuiták könyvtárából is mintegy száz kötet. Ekkor juthatott könyvtárunk tulajdonába ez az Erasmus-féle *Novum Testamentum* is.

A következő kérdés: hogyan juthatott a pécsi jezsuitákhoz ez a kéziratos anyagot is tartalmazó könyvecske? A kézirat jezsuita eredetét azonnal kizárhatjuk. Epiktétoszt idézhetne ugyan egy filozófiával foglalkozó jezsuita szerzetes — bár az epiktétoszi szöveg is másfelé vezet minket, nem a jezsuitákhoz. Az Amosz prófétától idézett részlet pedig határozottan más környezetre vall: „éhséget bocsátok a földre, nem a kenyér éhségit, sem az víz szomnyúságát, hanem az *Ur igéje hallásának*.” Az Isten igéjének ilyen hangsúlyozása protestáns tulajdonosra vall, az idézet Károli bibliafordításából való. Jezuista másoló Káldi szövegét használta volna.

Maga az énekgyűjtemény pedig kifejezetten protestáns jellegű. Az énekek többsége XVI. századi, szelvében elterjedt protestáns énekanyag, jó néhány pedig szinte teljesen egyetlen unitárius énekeskönyvek darabjaival. Csak unitárius forrásokból ismerjük a gyűjtemény 6., 13., 18. és 20. énekét. — Epiktétosz unitárius körökben népszerű volt, az Epiktétosz-idézetek is ebbe a körbe vezetnek minket. Az *Enchiridion* latin fordítását az unitárius Christian Francken rendezte sajtó alá Kolozsvárott 1585-ben.³ Magyarra való átültetését is unitárius végezte, a zoltárfordító Thordai János, 1626—36 között.⁴

Hogy a gyűjtemény unitárius környezetben készült, további bizonyítékokra nem is szorulna: elegendő az a tény is, hogy vannak benne csak unitárius énekeskönyvekben előforduló énekek. Tovább árnyalhatjuk azonban a képet, ha figyelmet fordítunk az utolsó levél versére: „Igön sokan hiattatnak, de keuesen ualasztatnak, *minnyaián iutalmaziatnak*.” Ilyen predestináció-ellenes kijelentés, amely ráadásul kissé origenista ízű is (apokathasztaszis panton!) csak unitáriusok között képzelhető el a XVII. század elején Magyarországon.⁵

Az is az unitárius környezet mellett szól, hogy ez a gyűjtemény éppen egy Erasmus-féle *Novum Testamentum*hoz van fűzve. „Hazánkban az evangéliumi egyházak az alapvetés korában idegenkedtek Erasmustól, mert nem a reformáció egyik előkészítőjét, hanem az antitrinitárius cretnekség atyját és útegyengetőjét látták benne.”⁶ Erasmus szövegkritikai megfontolások alapján kihagyja az ún. „Comma Joanneum”-ot (1. Ján. 5,7), mely a szentháromság

¹ NÉMETH Ambrus: A győri királyi tudomány-akadémia története. Győr, 1904. I. 94.

² NÉMETH Ambrus: I. m. II. 3.

³ A magyar irodalom története 2. Bp. 1694. 11.

⁴ KESERŐ Bálint: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged 1963. tom. III. 20—22. — Vö. RMKT XVII. 4. 574.

⁵ Vö. PIRNÁT, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren, Bp. 1961. 30., 46., 69.

⁶ ESZE Tamás: Erasmus nyomai Magyarországon a XVIII. század elején. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának közleményei 67. Debrecen, 1970. 45.

három személyét összefoglalva említi. Az antitrinitáriusoknak Erasmus nem mond újat, tekintélye, szövegkritikai eredményei komoly támaszt jelentenek számukra.⁷

Kérdésünk továbbra is nyitott: hogyan került ez az unitárius környezetben készült, valószínűleg unitárius másoló által írt énekgyűjtemény éppen a pécsi jezsuita kollégium könyvtárába?

A XVI–XVII. században Baranyában virágzó unitárius közösségek léteztek. „A török viszonylagos jóindulatát kihasználva — írja Révész egyháztörténetében — mind erősebben meg vetették lábukat különösen Baranyában, ahol Pécssett, egy kis római katolikus töredéket nem számítva, a magyarság zöme, a város vezetőivel együtt, állhatatosan vallotta az unitárius hitet két kiváló és ügyesen vitatkozó lelképásztorokkal, Jászberényi Györggyel és Válaszúti Györggyel az élükön.”⁸ Tolnában már 1570 előtt megjelentek, de pár év alatt a hódoltság többi dunántúli vármegyére is kiterjesztették tevékenységüket.⁹

A trinitáriusok és antitrinitáriusok harcának kiemelkedő eseménye volt a pécsi hitvita. „A pécsi hitvita után számbavehető harc nem is volt többé a Dunán-túl trinitáriusok és antitrinitáriusok között . . . a reformátusság csak a további unitárius terjeszkedésnek állott ellene szervezeten és sikeresen, de az unitárius gyülekezetek itt is fennmaradtak az egész XVII. század folyamán, s csak az erőszakos rekatolizáció söpörte el őket a Lipót-korszak legvégén.”¹⁰

Kötetünk ex librise 1629-ből való. Érdekes adatot említ Sennyei István győri püspök: „Pécssett 1629-ben csak 30–40 háznép katolikus, az arianusok és törökök mintegy 1000-re menő háznépével szemben.”¹¹

A katolikus vallás ez idő tájt szinte teljesen háttérbe szorult.¹² Az unitáriusok vallási és szellemi élete pedig meglehetősen eleven lehetett: erre a következtetésre jut Kanyaró Ferenc a baranyai tamlomokban az Istenről és a Jézusról szóló vallástétel után elmondani szokott könyörgésből, valamint a pécsi disputa szelleméből. Usoni Fosztó még pécsi unitárius gimnáziumról is tud.¹³ Katolikus részről az unitárius szellemet a jezsuiták igyekeztek megfékezni. „A XVII. században Baranyában működő jezsuiták is csak iskoláik fenntartásával tudták a prédikátorok hatását ellensúlyozni.”¹⁴

A pécsi jezsuiták roppant energiával térítették katolikus hitre a pécsi-baranyai unitáriusokat. Tömeges megtérésekről vannak feljegyzések. Az utolsó áttérésekről 1725-ből és 1726-ból való adatok szólnak; ezzel az unitárius vallás Pécssett és vidékén gyakorlatilag megszűnt létezni.¹⁵

Énekgyűjteményünk származhatna tehát baranyai környezetből. Ebben az esetben rendkívül érdekes emléke volna ez a baranyai-pécsi unitárius vallási életnek, mert az energikus ellenreformáció szinte minden emléket megsemmisített. W. Jankovich Miklós Válaszúti György pécsi prédikátor kéziratáról „mint a pécsi elenyészett Unitária Eclessiának ne talán egyetlenegy fennmaradott emléké”-ről beszél.¹⁶

Az 1629-es *Ex libris Stephani Cassaj permutatus a Michaeli Makai*o bejegyzés azonban arra indít, hogy kiszélesítsük a kört. Bár nincs kizárva a kötet Pécs környékéről való eredete, bizonyítani azonban nem tudjuk.

Ebben a korban a családneveknek még megvan a konkrét jelentésük. *Makaius* = Makai. Voltak-e unitáriusok Makó környékén?

Basilius Istvánék „1570 tavaszán indulhattak a Körös–Maros közé. Az itteni református esperességnek 1567-ben Makó, 1569 óta Békés volt a fő helye . . . Békésről Vásárhelyre, innen *Makóra* mennek. Makóról a nép . . . szintúgy elüzi lelkészét, mint Belényesről. Thordai Máté marad ottan.”¹⁷ „Legmélyebb gyökeret *Makónak környéken* vert az új hit . . .”¹⁸ — „A virágzó várost 1596-ban borzalmas csapás érte. A török-tatár rablóhadak teljesen elpusztították. Porrá égett ott minden . . . Elégett a templom, a papilak, a városháza; s ezekkel ott pusztult el a városi és egyházi levéltár . . .” Makó 1603-ban kezdett újra épülni.¹⁹

⁷ GERÉZDI Rabán: Erazmus és az erdélyi unitáriusok. Irodalomtörténet 1947. In Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 358–359. — Erdemes idénünk Milotai Nyilas megjegyzését: „ . . . Erasmus (ki először mutatta az eretneknek ezt az csavargást) . . .” Speculum Trinitatis, Debrecen, 1622. 594.

⁸ RÉVÉSZ Imre: Magyar református egyháztörténet 1520–1608. 1938. 172.

⁹ RÉVÉSZ Imre: i. m. 171.

¹⁰ RÉVÉSZ Imre: i. m. 173.

¹¹ KANYARÓ Ferenc: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 203.

¹² „Saeculo XVI. illico post Mohacsinam Cladem Lutherani, Calviniani, Ariani universam dioecesi adeo inundarunt, ut religio Catholica pene oppressa videretur.” Koller József: Prolegomena Historiae Episcopatus Quinque Ecclesiarum, Posonii, 1804. 154–155. Idézi: WADASI JANKOVICH Miklós, Tudományos Gyűjtemény 1829/VI. 78.

¹³ KANYARÓ Ferenc: i. m. 193.

¹⁴ KANYARÓ Ferenc: i. m. 159.

¹⁵ PINZGER Ferenc: Emlékezzünk régiékről. Pécs, 1934. 42. I.

¹⁶ Tudományos Gyűjtemény, 1829/VI. 44.

¹⁷ KANYARÓ Ferenc: i. m. 83.

¹⁸ KANYARÓ Ferenc: i. m. 91.

¹⁹ BOROVSZKI Samu: Csanád vármegye története 1755-ig. I. Bp. 1896. 355.

Bár nem elképzelhetetlen, hogy a könyvecske átvészelte ezt a katasztrófát, mégsem tartjuk valószínűnek, hogy ebben az időben makói gazdája lett volna. 1596 tavaszán, Makó pusztulásakor az unitárius pap, Thordai Máté Erdélybe menekült. Bizonyos, hogy nem került vissza többé Makóra. A lakosság is szerteszét futott. Makón a virágzó unitárius élet megszűnt.²⁰

Vannak adatok arról, hogy alföldi városokból, kivált Makóról, sok jó unitárius telepedett le Kolozsvárról, Vásárhelyt és más erdélyi városokban.²¹

Makai Mihály valószínű Erdélyben élt. Erdélyi írásokban gyakran találkozunk a *Makai* családnévvel. Egy 1631-ből való megjegyzés Kemény János erdélyi fejedelem önéletrajzából: „egyebek is jeles jó embereim élnek vala még akkor Fogarasföldén és városában: Jancsó Pál, Kalyi Pál, Komáromi András, *Makai Sámuel*... jeles, böcsületes vitéz emberek...”²² A Makaiak között unitárius lelkész is van, sőt a könyv értékét jól ismerő nyomdász is: *Makai Nyíró János*, Makai István unitárius kollégiumi lektor, a későbbi kolozsvári unitárius lelkész testvéröccse, Makai István fia. Bátyja születési éve hozzávetőlegesen 1590-re tehető; ő 1592–95 között szülehetett. 1612 után Bártfán kívül Csehországban, Prágában, Lengyelországban, Sziléziában és Németországban járt.²³ Lehetséges, hogy a Makaiak és a Thordaiak között rokon kapcsolat is volt.²⁴ (Az énekek között van Thordai-zsoltár is, 1629-ben l)

Erdély az unitáriusok számára igazi hazát jelentett. A fejedelemség biztosította számukra a szabad vallásgyakorlatot, rendelkeztek minden anyagi és szellemi feltétellel, amely az eleven vallási élethez szükséges volt. Makai Mihályt ebben a környezetben kell elképzelnünk.²⁵

Makai könyvét *Kassai István* veszi meg.²⁶ Feltevésünk szerint azonos lehet azzal a Kassai Istvánnal, akinek nevével a XVII. század 20-as és 30-as éveiben gyakran találkozunk az erdélyi fejedelmi udvarban. 1621-ben Nikolsburgban „Erdély és a magyarok érdekeit még Sándor János, *Kassai István* és Frater István tartották szemmel.” Tárgyal Ferdinánd Bethlenhez küldött követéivel.²⁷ Neve szerepel a híres 1638-i dési complanatióval kapcsolatban is.²⁸

A hűvös tényeken túl Kemény János fejedelem önéletrajzában egyes lapjairól élénk rajzolódik Kassai István alakja. „Követek esmét Károlyi Mihály, Mikó Ferenc, *Kassai István*...”²⁹ 1626-ba. „Kassai István... az fejedelemnek leghitelesb, belsőbb tanácsa vala...”³⁰ 1637-ben. 1643-ban pedig „Kassai István... köszvényben fekdűvén, nem jöhet vala az udvarhoz...”³¹

Kassai István a következő évben meghal.

Néhány mondat jelleméről: „Vala egy Kassai István vén ember, kinek eszének nagy tulajdonítása vala, expertus ember is vala, kiváltképpen az jurisprudentiában... ez az fejedelemnek legintimusabb, hitelesb embere, kinek tanácsán jár vala, de igen gonoszlelkű ember vala, és az ő elméje s a fejedelemnek arra hajlandó természeti miatt sok emberek nyomorítottnak, károsítottnak vala meg, törvénnek színe alatt... Levén egy kassai erszenycsináló embernek gyermeke, csak az deákság és prókátorság után promoveáltatott volt, mint szintén Bethlen Gábor idejében is egy Pécsi Simon cancellárius...”³⁰

Fősvény, mogorva ember, de a tudományokban jártas. Az Erasmus-féle *Novum Testamentum* elképzelhető az ő kezében.

Hogy halála után kinek a kezébe került a könyv, nem tudjuk. Talán a következő unitárius posszessor révén jutott a kötet Baranyába, ott pedig a heves rekatolizáló jezsuita misszió lecsillapodása után kerül a jezsuita kollégium könyvtárába, olyan időszakban, amikor a jezsuiták számára a könyv már elsősorban régi, értékes nyomtatványt jelentett, nem pedig szükségképpen tűzre vetendő, pusztítandó eretnek írást.

A kézirat keletkezési idejének megállapításakor a könyv kötéséből kell kiindulnunk. Mint már említettük, a kötéstáblán olvasható ST KA. betűk Kassai Istvánra vallanak. Ugyanazon kéz írása az 1629-ből származó posszessor-bejegyzés (Ex libris Stephani Cassaii permutatus a Michaelae Makaio,) a címlap és az Epiktétosz-idézetek, valamint a tóldalék legvégén a két epigramma és néhány jegyzet. Más kéz írása az énekgyűjtemény, és ismét más kéz munkája a két bibliai idézet.

²⁰ BOROVSZKI Samu: i. m. 298.

²¹ KANYARÓ Ferenc: i. m. 197.

²² Kemény János önéletrajza. Pest, 1856. 205.

²³ TÓTH Kálmán: Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák. Kelemen emlékkönyv 587—606.

²⁴ KESERŐ Bálint: i. m. 22.

²⁵ Makai Mihály neve szerepel azok között, akik a Nikolsburgi békekötéssel kapcsolatban telepedtek le Erdélyben. Makkai László közlése.

²⁶ GINDELY A.—ACSÁDI I.: Bethlen Gábor. Bp. 1890. 52.

²⁷ GINDELY A.—ACSÁDI I.: i. m. 72.

²⁸ Keresztény Magvető 1872/2. 160.

²⁹ KEMÉNY János: i. m. 78., 291. és 298.

³⁰ KEMÉNY János: i. m. 407.

Aki az énekeket írta, aprólékos munkát végzett: minden ének kezdőbetűjét vonalas díszítéssel látta el, és díszítőkedvéről tanúskodik az is, hogy a fekete tinta mellett pirosat is használ: néhol minden versszak első sorát pirossal írja, hol csak a kezdőbetűket; néha meg válogatja a pirosat és a feketét.

Ez a szemmel láthatóan aprólékos műgonddal készült énekgyűjtemény csonka: az utolsó énekből csak egy versszak van meg, jöllehet itt is megtalálható a díszes kezdőbetű. Az énekeket a lap szegélyén meghúzott egyszerű vonalas keret veszi körül. A befejezetlenséget az is mutatja, hogy a keret a csonka éneket követő oldalon is elkészült: nyilvánvalóan megvolt a másolóban a szándék, hogy folytatja a munkát. Az elkészült első versszak után a levélen éppen annyi hely maradt üresen, amennyi még egy versszak leírásához kellett volna.

Véleményünk szerint az énekgyűjtemény nem későbbi 1629-nél, és elképzelhető, hogy az előző tulajdonos, Makai Mihály állíthatta össze. Befejezetlensége arra vall, hogy nem sokkal 1629 előtt írhatta le a másoló az énekeket: befejezetlenül már az új tulajdonos kezébe kerül. Ezt a feltevésünket alátámasztja az a tény is, hogy a gyűjtemény 18. éneke a 19a levélen Thordai János 133. zoltára: „Jo az eggiessegeben . . .” Thordai zoltárkönyve pedig 1627-ben készült el. Ha a zoltároskönyvnek ez a darabja nem készült el 1627 előtt, akkor ez az énekgyűjtemény sem készülhetett korábban, csak 1627 után.

A 26 éneket tartalmazó toldalék külön érdekessége Balassi Bálint két verse. Az énekek sorrendjében a 14. a *Kegyelmes Isten kinek kezében életemet attam*, a 19. pedig az *Adgi mar czen-desseget* kezdetű vers.

Balassi versei már a költő életében kéziratban terjedtek. Ez a kézirati elterjedés lehetővé tette, hogy egyes énekek megjelenjenek nyomtatásban még a gyűjteményes kiadások előtt.³¹ Erdélyi unitárius énekeskönyvekben olvasható a *Bocsásd meg Uristen*, a gyűjteményünkben is szereplő *Adj már csendességet* és a *Zarándokok éneke*, amelynek kezdősora: *Pusztában zsidókat vezérlő Uristen*. Az evangélikus és református énekeskönyvek eleinte nem vesznek föl anyagukba Balassi-éneket. „Alighanem éktelen életmódja és érdekből történt katolizálása miatt nem kerültek bele énekei az egykorú és későbbi énekeskönyveinkbe se” — jegyzi meg Csomasz Tóth Kálmán.³² Mint kivételt említi meg, hogy Szcenci Molnár Albert az oppenheimi énekkfüggelékbe (1612) felvette Balassinak a herborni első zoltárkiadás (1607) előszavában már mintául idézett *Bocsásd meg Uristen* kezdetű énekét.³³

Balassi erdélyi baráti kapcsolataival magyarázható, hogy kolozsvári énekeskönyvekbe hogyan kerül be három istenes éneke. „Bizonyára már életében küldözgette énekeit oda, első-sorban az egyik Bánffy-nak, aki bizalmas barátja volt, és innen a kolozsvári énekeskönyvek dicsősége, hogy elsőnek hozhattak nyomtatásban Balassi-énekeket . . . már az 1600-as évek elején. A közösség azonban máris kisajátította a költő énekeit, mert a szerzőnek még a neve sem szerepel az énekek előtt.”³⁴

Hogy a közösség valóban mennyire „kisajátította” Balassi egyes énekeit, annak érdekes bizonyítéka a kéziratunkban szereplő *Kegyelmes Isten* kezdetű ének, amely unitárius környezetben más forrásokból nem volt ismerő.

Érdekes adalékot közöl Eckhardt Gerézdi Rabán nyomán Balassi verseinek kritikai kiadásában, amely némiképp támpontul szolgálhat a kézirat variánsainak megítélésakor. „A Budapesti Egyetemi Könyvtár egyik 1501. velencei kiadású bibliája (Aa 1905) előzéklapján ezt az imaegyveletet jegyezte föl a könyv XVII. századi tulajdonosa:

Oh uristen mastis ugain (!) azon vagy Righy hatalmad
mastis ulan igen nagy, kirlek engemetis ne hagy ad meg
löky zöksighemet es ad meg az en iletemet —

KELMES URISTEN KINEK KEZIBEN ILETEMET ATAM, VISELD
GONDOMAT (ES) ALD MEGH UTAMAT MERT BIZONY CSAK TE
REYAD MARATAM,
irtam Pulay Domyga Marton Ano 1660”³⁵

³¹ Balassi Bálint összes művei. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. I. 11.

³² CSOMASZ TÓTH Kálmán: A református gyülekezeti éneklés. Bp. 1950. 395.

³³ CSOMASZ TÓTH Kálmán: i. m. 395.

³⁴ ECKHARDT: i. m. 11.

³⁵ ECKHARDT: i. m. 268.

A kéziratos szöveg a következő: (16a—16b)

1. Kegielmes Isten kinek kezebe(n) eletemet attam,
uiseld go(n)domat ald meg utamat, mert csak rad maratta(m),
2. Giermeksegömtwl foguan Uristen tudod twled uartam,
Mint Attila uta(n) fiu kialtuán, kõniereguen iartam
- 5 3. Mostis csak benned remensegeimet (!) uram helihezette(m)
Rad tamaszcottam magam rad bizta(m) te read maratta(m)
4. Az szept harmatot mikent hullatod tauaszszal uiragra,
sok iauidat ugi hullasd ream mint szegeni szolgadra,
5. Hogi mindenkoron szite(m) legie(n) uigh teged magasztaluan,
10 es mindekoro(n) kõniergesemmel sz(ent) neuedet algiam.
6. Ad megh ennekõm en remensege(m) szerent ualo iokat,
Ald megh sziuemet ki bizik benned uiseld iol gondomat,
7. Aldgi megh testemben, algi (!) megh lelkemben algi megh elete(m)ben
Az C(hris)tus által minden dolgomba(n) mind õreke (Ame(n))
- 15 8. Ezeket iram az Tenger partian Ocianum mellett,
Ezer öt szazba(n) mikor iranak masfel ezer felõt.

Szövegünk variánsai:

2. sor: *ald meg utamat* — Mindenütt a *vezér(l)d* szerepel. Csak a fentebb idézett XVII. századi bejegyzés ismeri kéziratumk szövegváltozatát. Bizonyára nem két másoló változat egymástól függetlenül azonos módon az alapszövegen, hanem kellett lennie olyan szöveg-hagyományoknak, amelyekre mindketten támaszkodhattak. Ezért talán szélesebb körben el volt terjedve ez az ének, mint azt az eddigi előfordulások alapján feltételezhetjük.

3. sor: *Urísten tudod* — Másutt mindenütt így olvassuk: *Gyermeksegemtől (-tól) fogva egyedül csak te tóled vártam*. Kéziratumk szövege elrontja a belső rímet; a *tudod* megszólítás azonban közvetlenebbé teszi az éneket.

A 6. sor romlottabb, talán a gyakorlati énekes hagyományt jobban tükrözõ variáns. A versszak első sorának (5. sor) belső rímei: *benned* — *remensegeimet* — *heliheztettem*. A következõ sor rímkapcsolata ezzel semmiképpen sem cseng össze: *tamaszkodtam* — *biztam* — *marattam*. Az ismert variánsoktól ez lényegesen eltér. A bécsi és lőcsei kiadásban a versszak két sorvége rímel: *helyezhettem* — *vetettem*. Ez a változat két sorra tagolja a versszakot, míg a kézirati variánsa rövidebb egységeket emel ki. Talán az ismeretlen dallam hatása ez a rím-módosítás, amelyben jobban érezni lehetett az egyes dallamsorok egymáshoz tartozását, mint a hosszú sorok párhuzamos jellegét. Ezért vesztett el az eredeti páros rím.

A 7. sort költõi szépsége, egyszerűsége megóvta a romlástól. Így maradhatott meg változatlanul a valószínűleg emlékezetből író másoló tolla alatt.

A 8. sor: *sok javaidat* — szemben a *sok jódot Uram* változattal. A szótagszám marad, a ritmus nem zökken: tehát lehet énekelni. — *mint szegeni szolgadra* — szemben a *te régi szolgáddal* variánssal. Szintén változatlan a szótagszám, lényeges tartalmi módosulás nincsen. A *szegény szolga* közkeletűbb, természetesebb kapcsolat, mint a *régi szolga* — az emlékezet ennek megfelelően alakíthatja a szöveget.

9. sor: *hogi minden koron*. A bécsi és lőcsei variáns: *hogi mind holtomig*. Valószínűleg a kézirati romlottabb ezen a helyen. A bécsi és lőcsei változat rímei jobbak.

10. sor: szövegünk itt egyszerűbb, közérthetőbb: *es mindenkoron kõniergesemmel*. Lényegesen eltér tőle a rímelő *mindenek előtt s mindenek fölött* formában rögzített bécsi—lőcsei szöveg. A közérthetőbb, egyszerűbb szöveg közös éneklés számára jobban megfelel.

A 12. sor eltérő szövege ismét csak arra mutat, hogy az eleven hagyomány egyszerűbbé, költőiségben talán silányabbá, de közérthetőbbé tette a szöveget: *ald megh feiemet* helyett azt éneklék, hogy *ald megh sziuemet*. A *viseld jól gondomat* és a *viseljed gondomat* eltérés a szöveg rosszul hallásán alapulhat.

A 13—14. sor többlet az eddig ismert változatokhoz képest. Az előző versszak továbbköltésének tűnik, amolyan záró-versszaknak, amire a sorba szótagszám szempontjából is beil-

leszkező Amen is bizonyítékul szolgál. Párhuzamosan folytatja az előző versszak *ad megh* — *ald megh* kéréseit: *aldgi megh testemben* stb.

A versszak második sora elárulja, mennyiben módosított a mi másolónk a számára ismert szövegen. A toldalék több énekében tapasztalni lehet, hogy a másoló szinte aggályos pontossággal és következetességgel módosít a szövegen, amikor érdemtani teológiai problémák merülhetnek föl. Minden alkalommal átírja az eredetileg *-ért* raggal ellátott ilyen kijelentéseket: *Christusert, fiadért*. Az átírásban következetesen az *által* névutóval szerkeszti meg a számára már elfogadható szöveget: *fiad által*. Az *Christus által minden dolgomban* — nagyon valószínű, hogy ez a változat a mi másolónk tollából való. Unitárius szellemű módosítás ez.

15—16. sor: a szerzős körülményeit foglalja össze. Amit másolónk rögzít, teljesen értelmetlen: *ezer öt százban mikor irnanak masfel ezer felet*. Balassi nagyon is választékos évszámjelölése a szöveg egyéb forrásai alapján: *Kilencvenegyét mikor jedzetek másfél ezer felett*. Szokatlan fordulat így fogalmazni évszámot. Az ezresek és százakok kerülnének előre, másolónk így is tesz. Az ének utolsó sora azonban mindig jól rögződik, nagy ritkaság, hogy utolsó szavakat torzítsa el az énekes hagyomány. Így tehát megmarad a sor második fele az eredetiből. Az elejével pedig nem sokat tud kezdeni, aki emlékezetből akarja leírni. Kéziratunk szerzője pedig, úgy látszik, emlékezetből írta a verset. Más bizonyítékunk is van erre. Összekeveri az ének versszakainak sorrendjét.

Vessük össze a kéziratos szöveg versszak-rendjét a kritikai kiadás szövegének versszakai-
val!

Kézirat	Kritikai kiadás
1.	1.
2.	2.
3.	3.
4.	7.
5.	8.
6.	6.
7.	—
8.	9.

A kritikai kiadásban megállapított szöveg 4—5. versszakát kéziratumk szerzője nem ismeri. Az első három versszak sorrendje azonos. Az ének 4—5. versszaka (kritikai kiadás!) azonban már „kiesik” az emlékezetből, ezért a harmadik után a hetedikkel folytatja az írást. A hetedikhez tartalmánál és nyelvtani szerkesztettségénél fogva egyaránt szorosan csatlakozik a 8. versszak: „sok javaidat úgy hullasd reám mint szegeni szolgálra — *hogi* minden koron szuem legien uigh . . .” Emlékezetből tehát könnyen lehet együtt idézni a kettőt.

A 6. versszak „beugrik” az emlékezetbe, a következő versszak pedig — mint már mondtuk — továbbköltése az előzőnek, tehát szorosan összetartozik vele. Az utolsó versszak nagyon jellegzetes, a szerzés körülményeit foglalja össze, megjegyezni tehát megint nem nehéz, bár — amint láttuk — az utolsó sor komoly buktatót rejt az emlékezetből idézni próbáló másoló számára.

Ez a vers a kötet énekanyagában érdekes helyet foglal el. A 26 énekből álló toldalék 12—13—14. éneke megbontja az előző énekek egységét, amelyek régi nyomtatott (valószínű, hogy a 1605—07-i Isteni dicséretetek megelőző) unitárius forrás sorrendjét követik. Ez a három ének 1629 előtti forrásból együtt nem ismeretes. A 12. ének Bogáti Fazekas zsoldára 1584 utánról: *Lattia uilagh dolgat Isten*. A 13. ének Székel András jó költői érzékkel megírt *Siralmos iaij szoual Istenőmhez kialtok* kezdetű éneke. Eddig csak egy 1700-ból való unitárius nyomtatványban találkozunk vele.³⁶

Ez a három ének tehát vagy másolónk saját gyűjtéséből került a könyvbe, vagy már olyan forrása volt, amely együttesen tartalmazta ezeket az énekeket. Elképzelhető esetleg az is, hogy a fő forrás tartalmazta volna már ezeket az énekeket is; akkor azonban miért hagyja ki őket az említett fő forrástól ugyancsak függő, és az énekanyagban a gyűjtés, a bővítés szándékát mutató 1605—7-es (és a későbbi, 1632-i) Isteni dicséretetek?

Feltevésünk szerint a 12. és 13. énekhez másolónk írásos forrást használhatott. A 14. ének, az imént tárgyalt Balassi-vers azonban olyan szövegmodosulásokat, romlásokat mutat, amelyek inkább arra vallanak, hogy emlékezetből, a gyakorlati énekes hagyomány alapján írhatta le az énekek gyűjtője.

³⁶ Imadsagos es Enekes kézbe hordozo könyvetske . . . Kolozsvár, 1700. RMK I. 1558, 162—5.

Az énekek sorrendje az énekeskönyvekben általában nagyfokú konzervativizmust mutat. Hacsak nem témák szerint csoportosítják át az ábécé-rendbe szedett anyagot, vagy megfordítva, az énekek egymásutánja az egymástól függő könyvekben azonos. A kéziratban szereplő másik Balassi-ének, az *Adgi mar czenesseget* kezdetű vers a forrásokban mindig megelőzi a *Kegielmes Isten* szavakkal kezdődő éneket, kéziratunkban azonban pontosan fordítva tapasztaljuk.⁸⁷ Valószínű tehát, hogy másolónk nem azonos írott gyűjteményből meríti ezt a két éneket.

Az *Adgi mar czenesseget*, *lelki bekesseget* azok közé a Balassi-versek közé tartozik, amelyek unitárius körökben különös népszerűségnek örvendtek. Szerepel az Isteni dicséretnek 1605–7-i kiadásában⁸⁸, és tartalmazza az 1623-ban Kolozsvárott megjelent Imadságos es enekes, kézbe hordozó Koenyevtske is.

A kritikai kiadás az unitárius változatokat „csak az Akadémia tulajdonában levő második kiadás és a kéziratok Unitárius Graduál (182. sz.) alapján” idézi.⁸⁹ Ezek romlott szövegre valának, és későbbiekben 1629-nél.

Gyűjteményünkben a 18. helyen Thordai János zsoldára szerepel: *Jo az eggyessegeben*. Nótajelzésében utal Balassi énekére: *N. Adgi mar*. Ez a jelzés szerepel később az unitárius énekeskönyv 1632-i kiadásában a 674. lapon. Korábban nem találkoztunk vele. Thordai zsoldára 1627-ből való; az első unitárius énekeskönyvben (1605), amely kéziratunkkal azonos forrásra nyúlik vissza, természetesen nem szerepelhetett.

2. sor: *budoso elmemet* — hasonlóan az unitárius variánsokhoz.

4. sor: *haragod ne terjeszd — ne gerjeszd* helyett.

5. sor: nem kiczin *czudaual*, fiad halalual ualtotal megh. Ez a változat másutt nem szerepel, mindenütt a *munkával* szót találjuk.

6. sor: *kerwnk w általa*, minden szwksegwnket telliesicz megh. Az eredeti *kinek erdemeert* lehetett. Ez unitárius szellemű változtatás. Hasonló jellegű megoldást tartalmaz az Unitárius Graduál: *kinek szent nevében*. Az előbb tárgyalt énekkel kapcsolatban említettük már másolónk következetes módosító munkáját: *-ért* helyett *általa*. Az 1632-i unitárius énekeskönyvben *erdemeiert* szó van. Lehet, hogy másolónk is ugyanezt találta forrásában, ezt azonban nem tudta elfogadni, tehát a sablon szerint változtat az előtte felkötött szövegen. — Kéziratunkban szwksegwnket olvasható *szükseget* helyett, ami nyilvánvalóan a közösségi éneklés számára teszi megfelelőbbé az éneket. (A bártfai kiadás hasonló változtatást tartalmaz az ének 7. sorában: *vétkem* helyett *vétkünk*.)

8. sor: unitárius forrásokkal megegyezik: *Benned oli uegtelen*.

9. sor: az utolsó szó *erezhető*. Az unitárius énekeskönyvek szöveg hagyománya szerint *ereszhető*.

10. sor: az utolsó szó eltér az unitárius énekeskönyvektől, de megegyezik az Unitárius Graduál szövegével: *teríthető*.

11. sor: ismét olyan változatokat tartalmaz, amelyek szövegünket az Unitárius Graduállal hozzák közelebbi rokonságba, és eltérnek az Isteni dicséretnek 1632-i szövegétől. *Nem kel keltekednöm söt jot czelekednöm*. Itt az énekeskönyv ezt a szöveget adja: *sok jot . . .*

Forrásunk tehát az 1632-i Isteni dicséretnek megelőző szöveg lehetett, amelyben Thordai zsoldára is megvolt már.

A 14. sor az unitárius énekeskönyv 1632-i szövegével azonos: *epseges fejemnek le tört szaruat*.

15. sor: a nyomtatott énekeskönyv szövege egyezik a kézirattal: *röpülliek-algialak, s eluen imadgialak*.

16. sor: ugyancsak megegyezik az énekeskönyv szövegével: *kít haluan ertselek es te ueled legiek*.

A 15–16–17. sorban képzavar van: nehezen érthető a „nyomorult fejemnek letört szárnyát” említő kijelentés. Eckhardt az 54. zsoldára hivatkozik, hogy magyarázatot adjon erre a képre: „quis dabit mihi pennas sicut columbae et volabo et requiescam?” Ez az analógia azonban a képzavart nem oszlatja el.

Az unitárius változatokban egyformán így olvassuk: „épséges fejemnek letört szarvát”. Itt szintén zsoldár-analógia kínálkozik. A 74. zsoldár utolsó verse: „Et omnia cornua peccatorum confringam, et exaltabuntur cornua iusti.” A zsoldárok képhasználatában a szarv az erőt jelenti. „Az igaz szarva fölmagasztaltatik” — vagyis az igaz újra erős lesz, az igaz újra érzi az Isten közelségét.

⁸⁷ Vö. KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK 1957. 265–338.

⁸⁸ Vö. VÁRFALVI NAGY János: Az unitáriusok énekes-könyveiről. KerMagv. VI. 96. — Eckhardt hivatkozik Várfalvi Nagy Jánosra, — KerMagv. VI. 124. — ez azonban nem a legrégebb unitárius énekeskönyvre vonatkozik. Nyilvánvaló elírás, lapszámként az 560. van a hivatkozásban megjelölve, ez azonban Várfalvi Nagy tanulmányában a 96. oldalon szerepel.

⁸⁹ ECKHARDT: i. m. 270–271.

Ha meggondoljuk, hogy a fejhez mi kapcsolódik jobban, akkor föltétlenül a szarvra kell gondolnunk. A fej és szárny együtt, a fejen szárny: képtelenség. Ezért talán az unitárius forrásokban található szövegváltozat jár közelebb az eredetihez.

A következő versszakban aztán már nyugodtan szerepelhet a szárny. Új kép kezdődik, ahol a repülés a szabadságot, a bűnöktől való szabadulás örömét jelentheti. Talán független ez a kép az 54. zsoltár repülés-képétől, amely menekülést fejez ki, itt ellenben a „szárnyaló” örömről van szó.

Kassai István énekgyűjteményében három ismeretlen éneket találunk. Sorrendben a 10. a *Mennek feldnek diczöseges kirallia*, a 23. a *Serkeni fel en lelköm*, a 24. a *Forrasra ki uiszem feiem* kezdetű ének.

I. A toldalék 9b—12a lapján:

1. Mennek feldnek diczöseges kirallia,
Mi Uru(n)k Jesus C(hris)(tus(na)k Sz(ent) Attia,
Napnak, holdnak idenek hordozoia,
Minden allatoknak hatalmas tartoia,
- 5 2. Teged meniben szwntelen dwczöitnek,
Cherubimok zengedezue(n) diczernek,
feld kereksegenis tegedet felnek,
köresztienek igaz hitbel tisztelnék,
- 10 3. Szolgaid által nek(iün)k para(n)czolttad,
Szwksegor hogi hozzad foliaiu(n)k hattad,
köniervesbe(n) megis halgacz fogattad,
iodert twlönk diczereted hogi halliad,
- 15 4. Mert mindenek fölöt uagio(n) hatalmad,
wdet nem tud allando birodalmad
Ellenseged megh rontia nagi haragod,
de nepede(n) dwczöited io uoltod,
- 20 5. Mosta(n) mijs hozzad nagi szwksegwnkb(en)
Sz(ent) Atiark foliamunk könierveswnkb(en)
Las hozza(n)k ne hagi siralmas wgiwnkb(en)
Ne burulliu(n)k el nagi ueszedelmwnkbe(n)
- 25 6. Im minde(n) röndök most fel tamattanak,
Sz(ent) igassagod ellen tanaczkoznak,
Hogi teged uallokat fel uadassanak
Es mind eggigh az feldrel ki irczanak,
- 30 7. Mar nehariat temleczbenis uettenek
tijeid közzwl kiket lelhettenek,
Szent tudomaniod ellen dihesködnek,
Ne hadgi Uram ne hagi hogi el niellienek
- 35 8. Nam sok keppe(n) regen mutogattad,
Hogi ualasztottidat eppe(n) megh tarthad,
twz uiz fegiuer ellen megh oltalmazhad,
Tömleczbel ellensegtwl szabadithad,
9. Vizzel hogi az feldet mi(n)d el buritad
Barkaiaban Noet szepe(n) megh tartad,
Izraelis tengörön által hozad,
Pharahonak hadat uizbe(n) buritad,

10. Achab uezsteni te het ezer nepedet
kik Balnak ne(m) haitanak terdet feiet,
Megh tartad hogi czak felmenek tegedet
40 Igi mutatad igaz Istensegödet,
11. Dothainra Sirianak kirallia
Hogi kwlde prophetad ütettñi fogua,
Eliseusnak akkor löi oltalma
Sok twzes szekrw hadad iwt uala,
- 45 12. Siria hadat ott megh szegienited,
Varas alat uaksagal mind megh uered,
Samariba(n) wket uezetteted,
Az ellensegh közt laktokat engeded,
13. Keueli maga hanio Senacheriböt,
Haddal hogi megh szalla Ierusalemöt,
50 Szörniö beszédde karo(m)la neuedet,
Megh rontad es igi me(n)ted meg nepedet,
14. Mentöie lel amaz haro(m) iffiuinak
kik terdet feiet ne(m) haitanak Balua(n)nak,
55 Twzes kemenczebe(n) hogi haniattatnak
Eppen ki iwuen tegedet aidanak,
15. Danielt sem hagiad Oroszlanioknak
Be uetteted hogi w neki arczanak
60 Vizont uadloi hogi be haniattatnak,
Kegietlenwl otta(n) el szaggattatnak,
16. Lator keueli Ama(n)nak ros z tanacza,
Asuerus kiralt arra inditti uala,
Orszagaba(n) minde(n) fele el irna,
Hagiot napo(n) sidot minde(n) uagnaia,
- 65 17. De nem feleited Jacob maradekat,
Megh hallad siralmas fohazkodasokat,
Amanra forditad inkab az halalt,
keduisse ted kirali előt Sidokat
18. Ptolomeus Sidokat hogi rontani
70 Reszegh Elephantokkal tapottatni
Igieközek nepe keduet tölteni,
kik kiuanak neped uezstet lathatni
19. Szinten már hogi az ora ielő(n) uolna,
Sido rabok körniöi nagi sok nep uala
75 Czudara már kik ele giwltek uala
kiralt elephantokkal uariak uala,
20. Im hogi azokis mar elerközenek,
sirua sidok hozzad esedözenek
reszeg uadak az kiralira terenek,
80 Sidok penigh szepe(n) menekedenek,
21. Sz(ent) Palt uaros falan ki boczattatad,
Damascus nepe kezebe(n) ne(m) adad
Foksagiban sokszor megh batoritad
sz(ent) neuedert gialazatba(n) ne(m) hagiad,
- 85 22. Sz(ent) Petertis Herodes hogi megh foga,
C(hris)tus neuieirt öletni akara,

rola bekoit Angialod oldoza,
kapukon uczakon mind altal hoza,

- 90 23. Szokszor ili czudako(n) megh szabaditad,
benned bizokat elueszni ne(m) hattad
Halal torkara noha taszitottad,
de szinte(n) kelletekor ki ra(n)tottad,
- 95 24. Hozzad mijs sz(ent) Atia(n)k esedözwnk,
ili szwksegben reme(n)segel kõniergwink,
mert sem tanacz (se(m) erõ ni(n)cz ellened,
Azert csak te sz(ent) felsegedre nezwnk,
- 100 25. Emleközze te kis marok nepedrõl,
ki teged ual es szolgal igaz hitbel,
szabadicz ki megh uetet kelepcebel
Hogi diczerie(n) lelke nagi õremebel,
- 105 26. Ne had Ura(m) felbe kezdõt miuedet,
uid ueghez inkab szep epwletõdet
Ha hozzank attad sz(ent) esmeretedet,
Tarcz megh az te kis giwlekõzetedet,
27. Uram mutasd igaz Istensegedet,
szabadulasunkba(n) bölcsesegedet,
Az uilagh hogi latua(n) diczesegedet
Velwnk algia s tisztelie felsegedet,
- 110 28. Foliamodgiunk mi az kegies I(ste)nhez
C(hris)tus altal mint mi kegies Atiankhoz
Fordicza elme(n)ket akarattiahoz
Hogi iuthassu(n)k az õreg boldogsaghoz,
29. Imadunk mi teged Atia Uristen,
C(hris)tus altal kõniergwink mi szwntelen,
Hogi Sz(ent) lelked az mi sziuwnkbe(n) legien
Erõsekké mi(n)ket az hitben tegien.

II. A *toldalék 22a—23a oldalán*: a 145. zsoltár parafrázisa olvasható.

1. Serkeni fel en lelkõm az te nagi almadból keresd iduessegedet,
Diczerd Istenedet szorgalmatossaggal magasztald tere/m/teged,
Sz(ent) Daud ad peldat tellies eletedbe(n) imadgiad I(ste)nedet
Testeddel lelkeddel hozza igiekezzel megh algia eletedet.
- 5 2. Ne biztasd magadat romla(n)do ember(ne)k ualtozo ereieuel,
se hatalmasok(na)k es feiedelmek(ne)k fenlõ ekessegeuel,
mert oraigh uagion ezeknek eletek ne(m) alhatnak epsegel,
mi koro(n) ne(m) uarnak akkor megh fuitatnak az halálnak mergeuel
- 10 3. Ki megie(n) w lelkõk testõk felde icsze(n) elmarad urasagok:
Semmi go(n)dolatiok fõbbe megh ne(m) el uezs nagi birodalmok
senkit ne(m) segítnek senkit ne(m) õriznek touab nincz meltosagok:
Azert emberekkbe(n) az kik bizakodnak lesznek igen károsok
- 15 4. De nagí boldogságban es diczesegb(en) reszeswlhetnek azok:
kik az Izraelnek igaz I(ste)neb(en) lettek fõkeltetesk
Csak wtet tisztelik es wtet keresik tellies szwbél imagiak:
teb Iste(n) tarsokat melleie nem tesznek felseges Urnak mo(n)giak.
5. Egeknek es feldnek meliseges tenger(ne)k ez csak egiedwl Ura:
Minde(n) allatok(na)k kiczinnek es naginak egiedwl formaloia:

- 20 Fwuek(ne)k es faknak eres kw szilak(na)k hatalmas tere(m)teje:
azert kik w benne igaza(n) hihetnek lesze(n) megh segiteje
6. Ez w mondasanak szept igeretiucl megh algia az w nepet:
Iteletet tesze(n) az artatlanok(na)k be telti keremeniet:
az kegietleneknek megh rontia feieket szegieniti eletet:
Ő bennebizok(na)k ehseget taplallia es megh algia kereset.
- 25 7. Az szegeni fogliok(na)k w szabaditoia rapsaghibol ki hozoia:
Az megh uakultak(na)k uilagositia petegek ornosloia:
Eretlensegh miat el tantorottak (l) lesze(n) erös tamoszsza:
Igaz hitwiéknék utokba(n) uezere lesze(n) igazgatoia.
- 30 8. Az szept igassagb(an) elöket szereti es igen oltalmazza:
Az iwueuenieket igen takargattia keze alat hordozza:
Szegeni özüegieket niomorult aruakat szeme feniebe(n) tartia:
melto panaszaikat nekik megh halgattia elle(n) segeket rontia.
- 35 9. Mind öreкке leszen ez fel(seges) Urnak uilagon birodalma:
Fogiatkozás nekwl tere(m)tet allatit eteti taplalhattia:
Azert boldogsagot festi lelki hasznot w nala talalhattia:
Valaki szent neuet igaza(n) beczzili lelek szere(n)t imadgia.
- 10 Sz(ent) Daudid propheta ez neket irta az w soltar könijuebe(n)
w soltar könjuenek 146.dik nagi szept ekes reszebe(n)
szept tanitasaucl inti az hiueket hogi bizzanak (Iste)nben:
40 Hogi ki multok uta(n) wk nagi uigasaggal be mehesenek menjben.

Amen.

III. A 23a—23b oldalon:

- 1 1. Forrasra ki uiszem feiem
hogi sirhas ki buhozo szeme(m)
bw uizet neke(m)
Oh halal h(alal).
- 5 2. Ember fenlő nőmessege(m)
meli hires uala nagi neue(m),
regi ne(m)zetem:
Oh uilagh uilagh
- 10 3. Eltem fenies ekessege,
ne(m)zetös elei(m) neue
Jaj mikent uesze
Oh halal halal
- 15 4. Lelköm mint keserögh azo(n)
edes magzaim hogi hagio(m)
twlök hogi ualok,
Oh uilagh ui(lagh)
- 20 5. Elualom keserw sziucl
tarsomtucl kiuel elte(m)
uolt kedues nekem:
Oh halal halal.
6. Minden allapat it tehat
mulo bator senki magat
ne biztassa hat,
Oh uil(agh) uil(agh)

- 25 7. Minden ezen által megien,
ne(m) keduez ez bator szegeni,
bator kirali legie(n)
Oh hal(al) h(alal)
- 30 8. Kazdagsagh es Urij szemelij,
Iffiu, uen, niomorult szegeni,
mind ez utra kel,
Oh uil(agh) uil(agh)
- 35 9. Emberek(ne)k hwczelete,
fenlo nagi szep ekessege,
elmarad kincze,
Oh halal, halal.
- 40 10. Szep uara(m) fala, szarniaim
sirnak szep nemes uduarim,
sok szep hazaim.
Oh uilagh ui(lagh)
- 45 11. Dolgodhoz hamar hat te las,
lekedbe(n) legie(n) uijulas,
migh ez utba(n) iarsz.
Oh hal(al) h(alal)
- 50 12. Peldamonnis igen tanulij,
mula(n)do iokra ne haijolij,
ueszni ne haijolij:
Oh uilagh (uilagh)
- 50 13. Iambor iozan eletw legij
melliert erdomotis te uegij,
hogy életre megij:
Oh halai halal.

Jankovics József

BETHLEN MIKLÓS BÉCSI LEVELEIBŐL

Az alábbi levelek közreadásával folytatni próbálom a Bethlen Miklós prózastílusának levélbeli sajátosságaira irányuló vizsgálódásokat; a korábbi cikk tanulságait alapul véve, újabb levelek bevonásával újabb vonásokat figyelhetünk meg, képet nyerhetünk írásművészetének változóiról és állandóiról.¹

Még csak viszonylag teljes levéltanyag sem áll rendelkezésünkre — időszerű lenne már az összegyűjtése —; az eddig publikált és az itt olvasható levelek alapján Bethlen levéltíró tevékenységének igen jelentős szakaszáról, a bécsi fogság idejéről tájékozódhatunk.²

¹ Vö.: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. X—XI. Szeged, 1971. Két levél közlésével.

² Egyelőre még a közlések bibliográfiai számontartása is hiányzik (kivéve a készülő bibliográfiai kézikönyv adatait, amelyek használatát Stoll Béla tette számomra lehetővé; ott, érthetően, csak olyan tételek szerepelnek, amelyek címükben is utalnak a levélközlésre). Több levelet adott ki KONCZ József (ProtKözl 1890. 15. 21.; 1888. 322—323.; 1895. 23—24. 340—341.; ErdProtKözl 1881. 175—176. 190—191.; MProtEgyh-IskFigy 1880. 288. 363—364.; 1882. 309—311.), LUKINICH Imre (ItK 1906. 80—93. 447—452.; 1911. 460—470.) és GÉBER Antal (ItK 1905. 158—173.); egy levelet MÓRIZ Gyula (TT 1882. 589.), levélbokrót RACZ Károly (SpFüz 1868. 914—936.). Több külföldi és magyar kiadvány tartalmaz még Bethlen Miklós-leveleket, illetve levélrészleteket, melyek számbavétele még nem történt meg. Így például a Ruvigny márkához intézett leveleinek tartalmát ez utóbbinak Turenne-hez írt levelei reprodukálják (Collection des Lettres de Mémoires trouvés dans les Porte-Feuilles du Maréchal de Turenne. I. Paris, 1782.). Valamint számos levelet közlik a Telegdi Mihály-levelezés és az Erdélyi Országgyűlési Emlékek kötetében, LUKINICH A bethleni gróf Bethlen család története c. munkájában, GYÁRFÁS Endre a Bethlen Miklós kancellár c. könyvében (Dicsőszentmárton, 1924.). GERGELY Sámuel két levelet közöl az Adatok Bánffy Dénes tragédiájához c. cikkében (Erdélyi Múzeum, 1912. 281—288.). Érdekességként említem meg, hogy még RÁTH-VÉGH is bemutat egy szerelmes-levél-részletet A könyv komédiája c. könyvében. — Biztosan létezett, de lappangó vagy elveszett levelek nagyobb csoportjának adataival rendelkezünk az 1691—1695 közötti időszakból; ItK 1971. 341—349.